

liefst één derde van de totale bevolking uit en zij zullen het sociale en geestelijke leven veel meer gedomineerd hebben dan de kleine groep blanken in een plantagekolonie, zodat de slaven op St. Maarten weinig kans hadden om hun eigen cultuur te behouden en verder te ontwikkelen.

Al deze gegevens ondergraven de these, dat de Antilliaanse slavernij mild was. De recente studies over de slavernij op Curaçao en de plantageslavernij in Suriname bevestigen deze conclusie. Op de Surinaamse plantages moesten de slaven wel hard werken, maar er werd goed voor ze gezorgd, ondanks de excessen door toedoen van sadistische of gek geworden directeurs. Bovendien waren ze in staat om naast het plantagewerk een eigen economie en cultuur te ontwikkelen. De demografische achteruitgang van de slavenbevolking in veel plantagegebieden had waarschijnlijk weinig van doen met hun materiële positie maar des te meer met de bacteriologische gevolgen van voortdurende aanvoer van nieuwe slaven uit West-Afrika.

In het voetspoor van Renkema's boek over de slavernij op Curaçao doet Paula's boek uitkomen, dat de wankelende economie van de Nederlandse Antillen het slavenbestaan daar hard en onzeker maakte en dat de grote groep blanken op deze eilanden het de slaven vrijwel belette om een eigen cultuur en een alternatieve sociale gemeenschap te construeren'. Waarom blijft de auteur de slavernij op St. Maarten toch hardnekkig als 'mild' typeren?

P. C. Emmer

1 W. E. Renkema, *Hel Curaçaose plantagebedrijf in de negentiende eeuw* (Zutphen, 1981). .

J. Dorsman, M. Stavenuiter, *Nooit gehuwd, maar niet alleen. Vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdamse historische reeks, Grote Serie XV; Hilversum: Verloren, 1993, 160 blz., f40,-, ISBN 90 6550 360 9).

Konden vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de vorige eeuw een zelfstandig bestaan leiden? In meer algemene studies naar vrouwen uit deze milieus wordt vaak aangenomen van niet; zij zouden meestal alleen het hoofd boven water hebben kunnen houden door in concubinaat te leven en/of de prostitutie in te gaan. De vraag naar het realiteitsgehalte van deze veronderstellingen staat centraal in het onderzoek dat Stavenuiter en Dorsman verrichtten naar de levensloop van Amsterdamse vrijgezelle arbeidsters in de tweede helft van de negentiende eeuw. Over het dagelijks bestaan van vrijgezelle vrouwen is in Nederland nog maar weinig gepubliceerd; het boek voorziet daarom in een behoefte.

De onderzoeksters maakten gebruik van een interessante kwantitatieve bron: de bevolkingsregisters. Uit het Amsterdamse bevolkingsregister van 1864 haalden zij alle vrijgezelle vrouwen van 35 jaar en ouder die op dat moment woonachtig waren in de Jordaanwijk OO, een 'gemiddelde' Amsterdamse arbeidersbuurt. Dat waren er 133, waarvan de oudste geboren was in 1780, de jongste in 1829. Naar deze vrouwen werd vervolgens een prosopografisch onderzoek gedaan, waarvoor naast het Amsterdamse bevolkingsregister ook gegevens uit de burgerlijke stand van die stad en uit gemeentelijke en kerkelijke bedelingsregisters werden benut. Zo brachten Stavenuiter en Dorsman de levensloop in kaart van vrouwen die in meer kwalitatieve bronnen vaak nauwelijks terug te vinden zijn. Ze achterhaalden waar ze gedurende hun hele leven woonden en met wie, hoe ze in hun levensonderhoud voorzagen, of ze kinderen kregen, en hoe hun oude dag eruit zag. De uitkomsten toetsten ze aan bestaande binnen- en buitenlandse literatuur waarin de positie van vrijgezelle vrouwen aan de orde komt.

Uit het onderzoek blijkt om te beginnen dat deze vrijgezelle vrouwen een zeer beperkt scala van beroepen uitoefenden; de meesten werkten als dienstbode, werkster of naaister en veranderen maar zelden van beroep. Als alles meezat slaagden ze er waarschijnlijk net in om met de verdiensten uit deze beroepen een zelfstandig bestaan te leiden. Bij ongunstiger omstandigheden moesten zij een beroep doen op de armenzorg of een andere overlevingsstrategie toepassen, zoals het samenleven met familieleden of met niet-verwanten om de kosten van levensonderhoud te drukken. Sommigen — zestien van de 133 — trouwden na 1864 alsnog, maar de onderzoeksters vonden geen aanwijzingen dat de vrouwen die stap deden om uit de armoede te geraken; in enkele gevallen gingen zij er zelfs financieel op achteruit. In tegenstelling tot wat in bestaande literatuur wel wordt verondersteld, was het huwelijk voor deze vrouwen geen veel voorkomende overlevingsstrategie.

Was het leven in concubinaat dat wel? Ook daarvoor vonden de onderzoeksters geen bewijzen. Ongehuwd samenwonen met een man kwam in de onderzoeksgroep slechts weinig voor. Zelfs van de ongehuwde moeders onder hen — dat waren er in totaal 24 — leefde de meerderheid niet in concubinaat, maar bij familieleden. Dit laatste wijst er bovendien op, dat de sociale omgeving hun ongehuwd moederschap scheen te accepteren. Of die tolerante houding veroorzaakt werd doordat deze ongehuwde moeders in een milieu leefden waar sprake was van een aparte subcultuur met afwijkende normen ten aanzien van huwelijk en seksualiteit — waaronder prostitutie — zoals onder andere de Engelse onderzoeker Peter Laslett stelt, zeiden Stavenuiter en Dorsman met hun beperkte onderzoeksmateriaal niet te kunnen nagaan.

Die terughoudende opstelling zou bij de behandeling van meer aspecten op zijn plaats zijn geweest. Een onderzoekspopulatie van 133 vrouwen, wier levens zich over meer dan een eeuw uitstrekten, leent zich nauwelijks voor meer generaliserende uitspraken. Toch wagen de onderzoeksters zich aan kwantitatief aandoende staatjes waaruit — een voorbeeld — te lezen valt dat 18% procent van de vrijgezelle vrouwen boven 65 jaar nog het beroep van naaister uitoefende. Een dergelijk percentage zegt weinig als daarachter slechts drie personen uit verschillende generaties schuil gaan en er bovendien in de desbetreffende tabel geen rekening is gehouden met de relatief grote groep vrouwen (32% van de totale onderzoekspopulatie) waarvoor in het geheel geen beroep is gevonden. Dit bezwaar neemt niet weg dat in deze publikatie, die indertijd als doctoraalscriptie de Johanna W. Naber prijs voor vrouwengeschiedenis ontving, een interessant voorbeeld van levenslooponderzoek wordt geboden².

M. van Essen

1 Te wijzen valt op: F. de Haan, D. Stam, *Jonge dochters en oude vrijsters. Ongehuwde vrouwen in Haarlem in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Haarlem, 1985).

2 Stavenuiter heeft in haar dissertatie van eenzelfde methode gebruik gemaakt; M. Stavenuiter, *Verzorgd of zelfstandig. Ouderen en de levensloop in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 1993).

A. Janssens, *Family and social change. The household as a process in an industrializing community* (Dissertatie Nijmegen 1991, Cambridge studies in population, economy and society in past time XXI; Cambridge, etc.: Cambridge university press, 1993, xxii + 317 blz., £40,-, ISBN 0 521 41611 6).

Het hier besproken boek is een bewerking van het proefschrift dat de auteur enige jaren geleden